

WERNER COHN

Cikáni: Příbuzenská terminologie a cena za nevěstu^{1,2}

Z anglického originálu přeložil Marek Jakoubek³

V tabulce č. 1 jsem naznačil jisté rozdíly mezi způsoby, jimiž cikánský (*Gypsy*) a anglický jazyk nahlízejí svět příbuzenských vztahů.

Cikánské slovo *Rom* znamená manžel, Cikán nebo člověk. Ovšem kategorie „člověk“ tak, jak je užívána v angličtině, nemá v cikánském jazyce přesný ekvivalent, protože v běžné konverzaci je vždy třeba určit, hovoří-li mluvčí o Cikánovi či ne-Cikánovi. Tento moment je jazykovou reflexí cikánského vnímání rituálního oddělení od outsiderů⁴. Termín *gádžo*, „outsider“, se od současného výrazu *goj* odlišuje v tom, že označení *gádžo* není nutně pejorativní, třebaže takový význam je s tímto výrazem často spojen. Navíc je termín *gádžo* užíván mnohem častěji a zcela běžně než je tomu v případě termínu *goj*.

Všechny další termíny, z tabulky č. 1 se týkají afinských příbuzných (odborný termín pro „osoby sešvagrené“ /in-laws/). Co se týče ostatních oblastí, člení cikánština svět do kategorií velice podobných těm, kterými disponuje angličtina – Cikáni musejí být značně ovlivněni staletími pobytu v evropském jazykovém prostředí. Sémantickému prostoru pokrytému jedním anglickým slovem „brother-in-law“ (švagr) odpovídají v cikánstинě tři různé kategorie; pro jeden cikánský termín *bori* má angličtina kategorie dvě, zatímco cikánské slovo *chanamík* nemá v angličtině vůbec žádný ekvivalent, třebaže řada dalších jazyků takovým termínem disponuje (Wayne Suttles, 1960, navrhoval anglický termín „co-parent-in-law“⁵). Cikánský systém terminologie pro affiní příbuzné je tedy velice úzce propojen s centrální institucí cikánské kultury, s cenou za nevěstu.

¹ Text W. Cohna tvoří 6. a 7. kapitolu knihy Cohn, Werner (1973). *The Gypsies*. Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts (kap. 6 „Kinship Terminology and the Bride-Price“, str. 47-52; kap. 7 „Inbreeding and the Bride-Price“, str. 53-60). Copyright © Werner Cohn. Text je publikován s láskavým svolením autora.

² Překlad je dlečm výstupem projektu MPSV ČR 1J 037/05-DP2: „Příčiny a mechanismy vytváření vzdělávacích blokád příslušníků skupin z odlišného sociokulturního prostředí a formulace strategií k jejich překonávání“ (součásti Národního programu výzkumu „Moderní společnost a její proměny“), jehož nositelem je Katedra primárního vzdělávání Pedagogické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.

³ Kniha, z níž čtenářům předkládáme překlad dvou kapitol věnovaných problematice příbuzenství, vychází z výzkumu, které W. Cohn realizoval v Severní Americe od roku 1967 (mezi městy, které v jeho průběhu navštívil, uvádí Vancouver, New York, Montreal, Seattle, Portland, San Francisco a New Orleans). Na tento výzkum navázal v letech 1969 a 1970 studijními cestami po Evropě, kde navštěvoval cikánské populace a místní odborníky na danou problematiku. Zeměmi, které v této době navštívil, byly Francie, Rakousko, Švédsko, Jugoslávie, Rumunsko, Československo, Maďarsko, Polsko, Sovětský svaz, Bulharsko a Turecko. Při jiných cestách W. Cohn navštívil cikánské skupiny v Anglii a Německu. Hlavním předmětem jeho badatelského zájmu byly severoamerické Romové (Romy /Rom/ přitom W. Cohn chápá jako jednu z cikánských /Gypsy/ skupin, vedle Manušů, Sintů, Bejášů ad.) – skupina hovořící jazykem „který některí evropští badatelé označují jako vlax dialekt“ (str. 28). Původ této skupiny pak „může být v zásadě vystopován až k imigrantům, kteří na tu stranu polokoule dorazili koncem 19. století“, přičemž, jak W. Cohn uvádí, „prarodiče mých informátorů středního věku se narodili v Šrbsku, Rakousku či Rusku; Rumunsko coby rodiná zem nefiguruje ani v jednom případě“ (str. 29).

⁴ Na str. 68 k témuž tématu W. Cohn píše: „Kategorie tohoto jazyka [romštiny] nepřipouští možnost nespecifikovaného ‘člověk [man], ale zdůrazňuje a vyžaduje rozlišení ‘Cikán’ [Gypsy] versus ‘ne-Cikán’ [non-Gypsy]“. Tento poznatek má ve výkladovém rámci W. Cohna poměrně zásadní postavení, neboť právě rituální separace od outsiderů, ne-Cikánů, je podle něj faktorem, který umožnil zachování cikánské kultury; (pozn. překl.).

⁵ Zde jako překladatel selhal vám, pokusím se tedy alespoň čtenářům nezběhlým v angličtině termín „co-parent-in-law“ vysvětlit. „Parents-in-law“ (pl.) znamená tchán a tchyně (tedy rodiče manžela/manželky), „co-parent-in law“ potom označuje vzájemný vztah rodičů manžela a manželky, tedy vztah rodičů manžela vůči rodičům manželky a naopak.

Tabulka č. 1 – Vybraná cikánská slova a jejich anglické (české) ekvivalenty

cikánsky	anglicky (česky)	komentář
Rom	husband (manžel)	
	Gypsy (Cikán)	
	man (člověk/muž)	Cikán
gádžo		ne-Cikán
bori	sister-in-law (švagrová)	bratrova manželka
	daughter-in-law (snacha)	
žamutro	son-in-law (zeť)	
		sestřin manžel
kumnato	brother-in-law (švagr)	manželčin/manželův bratr
pašo		manžel manželčiny sestry
chanamik		otec manželského partnera dítěte

Uzavření manželství zahrnuje u Cikánů obvykle platbu určitého obnosu ze strany otce ženicha otcí nevěsty. Výše ceny za nevěstu může být až 8 000 dolarů, ale průměrná suma bývá okolo 2 000. Platba je výrazem ocenění role ženy jako hlavního obstaravatele financí a také materiálním symbolem a zárukou serióznosti svatby. Uzavřením manželství svých dětí se otec nevěsty a otec ženicha stávají „co-parents-in-law“ (*chanamikura*), čímž vstupují do komplexu finančních a dalších recipročních závazů, které se od nich budou očekávat až do konce života.

Sňatek, cena za nevěstu a uzavření vztahu „co-parents-in-law“ má řadu variací. Dva budoucí *chanamikura* mohou sňatek svých dětí dohodnout víceméně sami, bez ohledu na jejich názor. Takový postup je však výjimečný; tímto způsobem se někdy uzavírají manželství ve vyprávěních starých mužů, ale chovám podezření, že se tento akt s budoucím ženichem a nevěstou vždy určitým způsobem projednává.

Z pohledu starších osob je pro otce ženicha ideální způsob uzavření manželství, když sám vybere odpovídající rodinu s vhodnou budoucí *bori* (snacha), získá souhlas budoucího *chanamika*, přiměje mladý pár hluboce se do sebe zamílovat, takže nakonec je každý s výsledkem spokojený a ve výsledném uspořádání žije štastně. Ovšem zda bude svazek v dlouhodobé perspektivě fungovat či nikoliv, je vždycky otázka. Uvedený vztah totiž zahrnuje nejen ženicha a nevěstu, ale – a snad především – jejich rodiny. Pokud by mělo dojít k rozpadu manželství, zejména pak do doby okolo jednoho roku od jeho sjednání, vždy se objeví otázka navrácení ceny za nevěstu. Velice často je tomu tak, že v průběhu svatby je zaplacena jen část celkové ceny za nevěstu s tím, že zbytek bude zaplacen, „až *chanamik* přijde k penězům“. Když ale manželství není šťastné, je méně pravděpodobné, že peníze dostane.

Jinou variantou uzavření sňatku prostřednictvím ceny za nevěstu je únos, *našimos*. K této variantě dochází ve značném počtu případů. Dva mladí lidé se rozhodnou uzavřít manželství, utečou z domova a nechají své rodiče vyřešit finanční detaily. Starší literatura přitom naznačuje, že tento způsob byl preferovanou variantou uzavírání sňatku v dřívějších časech.

Nyní, s větším porozuměním zvláštnostem cikánské terminologie pro afinní příbuzné, se můžeme vrátit k tabulce č. 1. Vezměme si za příklad rodinné vztahy osoby A (muže). Z pohledu ceny za nevěstu, která je záležitostí celé rodiny osoby A, zaujmají manželka jeho bratra a manželka jeho syna velice podobnou pozici: ženu, za niž musí rodina osoby A zaplatit. Z tohoto důvodu zahrnují Romové tento vztah pod jeden jediný termín. Na druhou stranu angličtina slučuje do jednoho výrazu „*brother-in-law*“ (švagr) tři romské termíny. Manžel sestry (žamutro) je někdo, od jehož rodiny získala rodina nevěsty peníze. V případě manželčina bratra (komnato) tomu tak ovšem není. Navíc manžel manželčiny sestry (pašo) sdílí s osobou A stejnýho tchána, muže, jemuž musí obě odpovídající rodiny zaplatit za své nevěsty. Termín žamutro zahrnuje nejen manžela sestry osoby A, ale také jeho zetě, přičemž oba tyto vztahy označují někoho, kdo obdržel ženu z rodiny osoby A.

Jak je zřejmé, může být výrazně úzký vztah jazyka a kultury, který antropologové vždy předpokládali, dobře vidět na korespondenci mezi cikánskou terminologií pro afinní příbuzné a institucí ceny za nevěstu⁶.

Inbreeding a cena za nevěstu

Při našich společných hovorech s Vanou⁷ na téma manželství u Cikánů se Vania několikrát zmínil o případu, kdy sňatek uzavřeli první bratranc a sestřenice. S touto praktikou Vania nesouhlasil a svůj nesouhlas vždy dával najevo. Sňatek prvního bratrance a sestřenice byl podle Vanii i ostatních informátorů *baro lažav* (velká hanba). Když jsem ale jednou, pěkně jedno po druhém, přezkoumával všechny mých 199 zaznamenaných sňatků, s cílem zjistit případnou konsangvinitu mezi partnery, ukázalo se, že vzorek obsahuje 9 případů prvních bratranců a sestřenic a dalších 19, ve kterých byli ženich a nevěsta velice blízce pokrevně příbuzní (tyto svazky, například druhých bratranců a sestřenic, za hanbu považovány nejsou). Vzhledem k tomu, že mé informace o předcích páru z mého souboru jsou velice kusé, a protože používaný počítacový program⁸ je schopen prokázat konsangvinitu pouze v případech, má-li informace o společných předcích partnerů, je nepochybně, že skutečná míra konsangvinitu (pokrevních) svazků je mnohem vyšší, než jak naznačují mé současné údaje.

Pokud vezmu do úvahy poměr množství známých případů manželství mezi prvními bratranci a sestřenicemi, mezi něž ovšem počítám pouze ta manželství, u kterých mám přiměřeně kompletní data o předcích obou manželů, mohu odhadnout, že sňatky prvních bratranců a sestřenic představují 16 procent všech cikánských manželství. Obdobný odhad poměru všech konsangvinních (pokrevních) manželství – zahrnujících i svazky druhých bratranců a sestřenic a druhých bratranců a sestřenic jednou posunutých – nás vede k závěru, že zhruba polovina cikánských manželství je uzavřena mezi pokrevními příbuznými.

Význam tohoto zjištění se ukáže, porovnáme-li jej s poznatkami o jiných skupinách. Cavalli-Sforza s Bodmerem⁹ ukazují, že tak vysoký stupeň inbreedingu (sňatků pokrevních příbuzných) je v lidských skupinách značně neobvyklý. Ani velice izolované malé skupiny, které také vyzkoušejí vysokou míru inbreedingu, zdaleka nedosahují hodnot severoamerické cikánské populace. Co se týče skupin dané velikosti, představují tedy Cikáni se svou mírou inbreedingu podle všeho unikátní případ¹⁰.

⁶ Zdá se, že všechny cikánské termíny pro afinní vztahy jsou převzaty z ne-cikánských jazyků. Ve svém prvním textu věnovaném problematice příbuzenských termínů (Cohn 1969) uvádí řadu těchto zdrojů. Další vztahy cikánského jazyka s jazyky ne-cikánskými ukázal Markotic (Markotic 1970). Je zřejmé, že prvky cikánské příbuzenské terminologie nejsou zcela odlišné od ostatních jazyků ať již co se týče formy, kterou nabývají konkrétní slova, či stran významové oblasti, kterou to které pokrývá.

Dále nutno uvést, že vztah mezi jazykem a sociální organizací je vždy problematický přinejmenším ve dvou odlišných ohledech: 1) Protože nemáme vytvořeny nijak zvlášť dobré standardy pro posuzování toho, co má představovat dokonalou korespondenci mezi jazykem a kulturou, nemůžeme říci, jakou míru korespondence vykazuje daný případ. Je jisté, že Cikáni by si vystačili i s terminologií, která by měla menší – nebo větší – explicitní vztah k jejich institutu ceny za nevěstu. Jedině, co můžeme s jistotou tvrdit, je, že cikánská terminologie má větší smysl v cikánské společnosti, než by měla ve společnosti americké. 2) Je zde také obecná otázka směru vlivu mezi jazykem a sociální organizací. Nikdy si nemůžeme být jisti, která strana je při ovlivňování té druhé důležitější. V uvedeném případě tomu může být velice dobré tak, že existence dané specifické terminologie posiluje zachování institutu ceny za nevěstu stejnou měrou, jakou tento zvyk přispívá k zachování této terminologie.

⁷ Vania je pseudonym jednoho z Cohnových klíčových informátorů; (pozn. překl.).

⁸ Autorem programu vytvořeného na IBM 306-67 je Lewis James; (pozn. překl.).

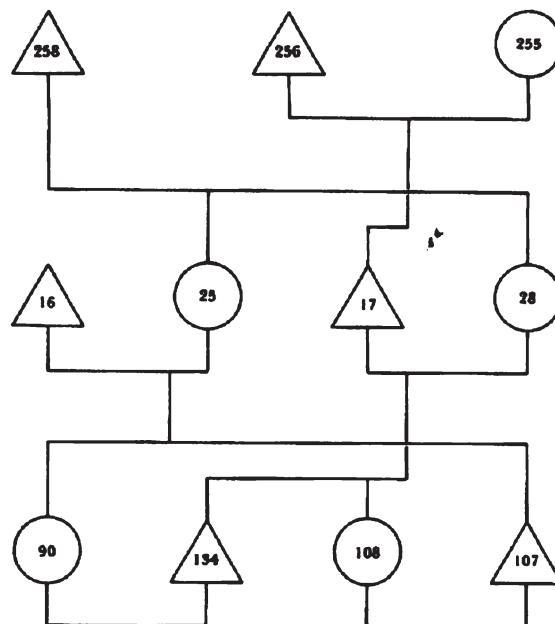
⁹ Cavalli-Sforza, L. L. & W. F. Bodmer (1971) – *The Genetics of Human Populations*, San Francisco: W. H. Freeman, str. 350-353.

¹⁰ Na základě mých značně nekompletních dat, která se vyznačují tendencí podhodnocovat skutečnou míru inbreedingu, odhaduji průměrný koeficient inbreedingu (F) u Cikánů na nejméně 0,0118, pravděpodobně ale blíže 0,016. V běžné populaci je přitom hodnota F nižší než 0,001. U amerických katolíků, pro které máme publikovaná data, má F hodnotu 0,00009 (stran uvedených hodnot a jejich významu viz Cavalli-Sforza & Bodmer 1971). Míra inbreedingu může mít škodlivý vliv na zdraví Cikánů a může také snižovat měřené hodnoty intelligence. K diskuzi této témat viz Cavalli-Sforza & Bodmer, 1971; Schull & Neel, 1965; Roberts, 1967; Morris, 1971; Symposium on „Methodology of Isolates“ 1964; Goldschmidt 1963. Zejména průkazná a přesvědčivá je argumentace Morrisové, která navíc poskytuje kritický přehled dalších koncepcí.

Obrázky 1 a 2 ukazují některé skutečné aliance a je na nich možné vidět okolnosti, za nichž k uzavření konsangvinních (pokrevních) sňatků dochází. Použil jsem konvenční způsob záznamu manželských svazků, kdy jsou spojovací horizontální linky umístěny pod symboly odpovídajících jedinců; sourozenecký vztah je vyznačen horizontálními linkami nad odpovídajícími symboly a vztah rodičů a dětí značí linky vertikální. Čísla v symbolech anebo u nich odpovídají konkrétním jedincům v mém počítacovém souboru. Kroužky značí ženy, trojúhelníky muže. Na druhém obrázku jsem v případě tří konsangvinních manželství uvedl i odpovídající koeficient konsangvinity (F). Číslice 6, 25 označuje svazek prvního bratrance a sestřenice; nižší číslice pak označují vztahy genealogicky vzdálenější, s nižší mírou konsangvinitы.

Na obrázku č. 1 vidíme dva sňatky bratranců a sestřenic, 90 – 134 a 108 – 107. Ani v jednom z těchto případů nedošlo k platbě za nevěstu. Dívka č. 108 byla považována za výměnu za dívku č. 90. Toto uspořádání je známé jako *paruimos* (výměna) a v daném případě bylo usnadněno faktem, že matky odpovídajících rodičovských párů byly sestry. Jediné případy výměny, které znám, proběhly mezi velice blízkými příbuznými. Je nepravděpodobné, že by si dvě cizí rodiny navzájem natolik důvěrovaly, aby k takovému uspořádání přistoupily. Být „*co-parents-in-law*“ (*chanamikura*) je dost náročné samo o sobě a pokud se mezi novomanželi objeví potíže a jejich soužití je problematické, mohou finanční a emocionální nesnáze trvat celý život, a to i bez dodatečného břemene, které by vyplývalo z uskutečněné výměny.

Obr. č. 1.
Sňatek prvního bratrance a sestřenice
a výměna nevěst

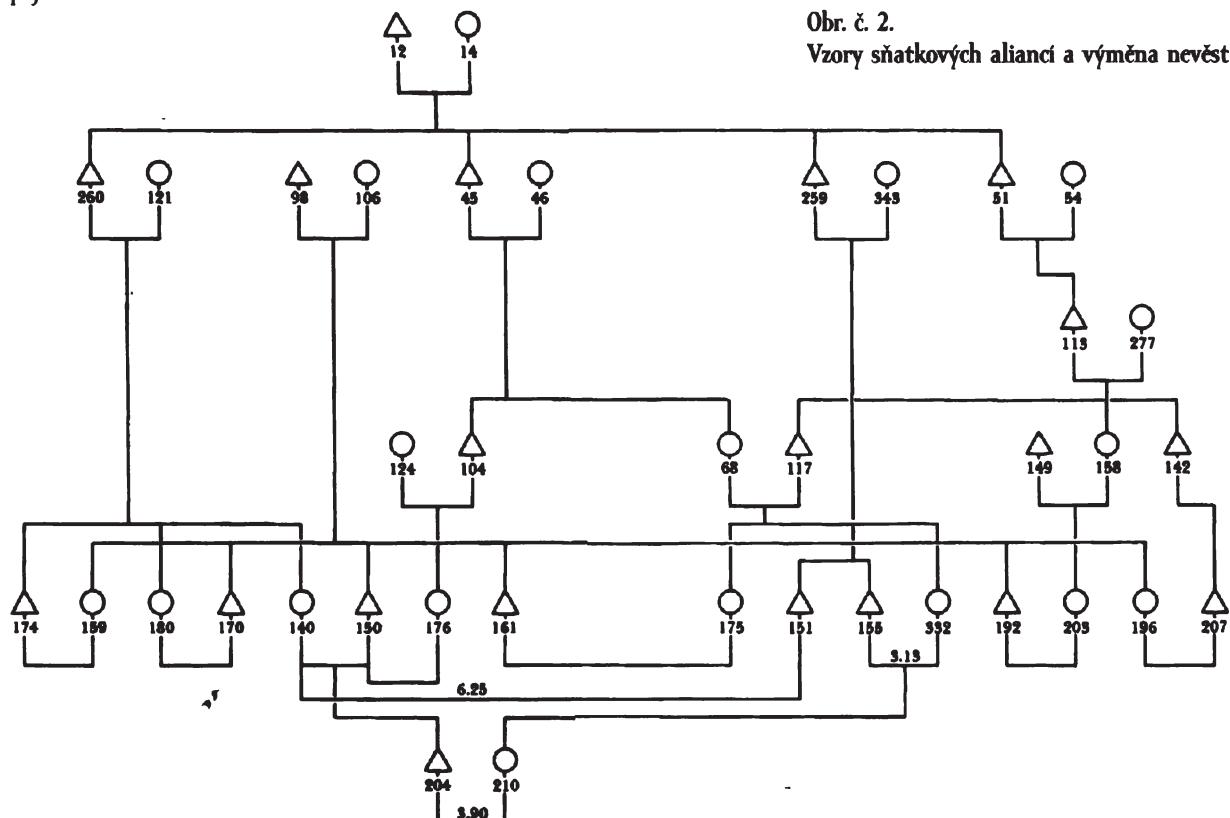


Jedinci označení čísla 16, 17, 256 a 255 na obrázku č. 1 nejsou pro porozumění vztahům, které jsem komentoval, nezbytní. Zahrnul jsem je pouze pro ilustraci výrazné limity mých dat: jejich neúplnosti. O rodičích čísla 16 nemám žádné informace a stejně tak nevím, kdo byl partnerem čísla 258. Očekávám, že s růstem mé databáze se některé z těchto mezér zaplní, přičemž předpokládám, že až se tak stane, odhad procenta inbredních svazků mezi Cikány se pravděpodobně zvýší.

Na obrázku č. 2 je vidět poněkud komplexnější vzorec sňatkových aliancí. Číslo 98 je můj první klíčový informátor¹¹. Diagram ukazuje množství aliancí jeho dětí s potomky čísel 12 a 14. Nejstarší syn čísla 98 je číslo 150, který se oženil s dcerou páru 260-121. Poté, co se mezi páry 98-106 a 260-121 ustavil vztah „*co-parents-in-law*“, následovaly další dva sňatky mezi jejich dětmi. Když přitom došlo k převodu peněz, jednalo se *de facto* o určitý obchod. Tento typ výměny pak pravděpodobně usnadňovala pozoruhodná výrovnost cen za nevěstu. Mezi potomky čísla 98 a potomky páru 12 a 14 došlo k uzavření ještě několika dalších svazků: druhá manželka čísla 150, číslo 176, je příbuznou jeho první manželky, přičemž manželky čísel 161 a 192 (tj. jeho bratrů – pozn. překl.) jsou zároveň také příbuzné jeho první ženy (jakož i té druhé – pozn. překl.). Žena číslo 196 sice sňatek s potomkem páru

¹¹ Stevano – výše zmíněný Vania je jeho syn, který po otcově smrti převzal jeho post klíčového informátora; (pozn. překl.).

12-14 neuzavřela, ale její manžel (207) je příbuzný (způsobem příliš komplikovaným, než aby jej bylo možné zaznamenat v našem diagramu) s číslem 174 skrze matčinu stranu muže č. 174. Můžeme také vidět, že rodina čísla 207 měla dříve alianci s rodinou čísel 12-14 (manželství 68-117). Rodina páru 12-14 tak může být nahlížena jako spojnice, jejímž prostřednictvím je číslo 196 spojeno s číslem 207.



Z uvedených dat můžeme vyvodit předběžný závěr: institut ceny za nevěstu činí výhodným uzavírání sňatků více méně v rámci rodiny, protože během platby může být zmírněno řadou různých recipročních opatření. V případě výměny na obrázku č. 1 je tento mechanizmus velice přímý. Protože obvykle jsou do pomoci s platbou ceny za nevěstu zaangažováni různí členové dané rodiny, můžeme považovat za reciproční uspořádání i komplikovanější nepřímý kruh plateb z obrázku č. 2. Nejmladší sňatek na obrázku č. 2 – ten mezi číslem 204 a 210 ukazuje, jak vztahy mezi dvěma rodinami dříve či později vedou ke konsangvinním svazkům.

Obdobně je z obrázků č. 1 a 2 zřejmé, že se téměř všechny sňatky Cikánů uzavírají v rámci téhož *kindredu*, pokud *kindred* definujeme jako skupinu, která zahrnuje všechny jedince, s nimiž je ego spojeno ať již pokrovními či afinními vazbami¹². Poměrně vysoká frekvence konsangvinních sňatků je přitom patrně pouze vedlejším produktem skutečnosti, že uzavření manželství mezi členy téhož *kindredu* je upřednostňováno (a to do té míry, že jiné varianty jsou prakticky vyloučeny). Více příkladů a širší argumentaci uvádíme jinde¹³, kde též tvrdíme, že v životě Cikána je *kindred* mnohem důležitější a významnější než *vitsa* (kmen /tribe/).

Výše jsem uvedl, že cikánské příbuzenské terminologie snáze porozumíme, vezmeme-li v potaz institut platby za nevěstu. V této kapitole jsem se pokusil ukázat, že velice vysoký koeficient inbreedingu v cikánských skupinách je s tímto institutem spojen také. Navíc, protože musíme předpokládat, že taková míra inbreedingu bude mít přinejmenším nějaké důsledky pro genofond Cikánů,

¹² Jako *kindred* bývá označována jednak egocentricky definovaná skupina příbuzných, kterou lze najít ve všech typech společnosti (*osobní kindred*) a jednak descendantní skupina, která vzniká ve společnosti s kognatickým (resp. bilaterálním) příbuzenstvím (*descendantní kindred*). Osobní *kindred* není descendantní skupinou, ale egocentricky vymezenou skupinou, jejíž členy jsou příbuzní skrze mužské či ženské předky či jakoukoli kombinaci obou. *Kindredy* jednotlivých osob se nutně překrývají. identické *kindredy* mají pouze sourozenci. Tzv. descendantní *kindred* pak vzniká uplatněním pravidla kognatického (resp. bilaterálního) příbuzenství a zahrnuje určitý počet generací potomků obou pohlaví určitého jednotlivce nebo manželského páru. Velikost descendantního *kindredu* je kromě počtu generací často limitována ještě dalšími principy, například typem postmaritalní rezidence. Narození od unilineárních descendantních skupin nemohou descendantní *kindredy* sloužit za základ sociální organizace tedy jasné vymezené, korporované a v čase trvající skupiny (pozn. překl.).

¹³ Cohn, Werner (1972). Marriage chez les Rom nord-américains: quelques conséquences du "prix de la mariée". *Etudes Tsiganes*, 18 (2-3): 4 - 11.

naznačují uvedené úvahy také existenci specifické vazby mezi kulturním faktorem platby za nevěstu a biologickým faktorem, jakým je genofond.

Literatura

- Cavalli-Sforza, L. L. & W. F. Bodmer (1971) – *The Genetics of Human Populations*. San Francisco: W. H. Freeman
- Cohn, Werner (1969) – Some comparisons between Gypsy (North American rom) and American English kinship terms. *American Anthropologist* 71, 476-482.
- Cohn, Werner (1972) – Marriage chez les Rom nord-américains: quelques conséquences du "prix de la mariée". *Etudes Tsiganes*, 18 (2-3): 4-11
- Goldschmidt, Elisabeth (1963) – *The Genetics of Migrants and Isolate Populations*. Baltimore: Williams and Wilkins, jménem Association for the Aid of Crippled Children.
- Markotic Vladimir (1970) – North American Gypsy terms: a comment. *American Anthropologist* 72, 847-848.
- Morris, Laura Newell (1971) – *Human Populations, Genetic Variation, and Evolution*. San Francisco: Chandler
- Schull, William, J. & Neel, James, V. (1965) – *The Effects of Inbreeding on Japanese Children*. New York: Harper and Row
- Roberts, D. F. (1967) – Incest, Inbreeding, and Mental Abilities. *British Medical Journal*, 4: 336-337
- Symposium on „Methodology of Isolates“ (1964) Organized by the Problem Commission of Neurogenetics of the World Federation Neurology. Basel: S. Karger